

*Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2013. Вип. 17. С. 268–277.*

Юрій ДОЛЖЕНКО, Віктор БАЮК

ЧЕРЕП ІЗЯСЛАВА ІНГВАРЕВИЧА

Під час проведення археологічних робіт, що були пов'язані з влаштуванням на території Луцького замку (давньоруського Дитинця) – критого павільйону для збереження залишків розкопаного соборного храму Івана Богослова, у 1989 р. було виявлено і досліджено підплитове, імовірно, князівське поховання давньоруського часу (рис. 1).

Рис. 1. Підплитове поховання на момент розчистки (за: Сайчук, 1989, рис. 39)
Fig. 1. Burial under plates during excavation (by: Сайчук, 1989, рис. 39)

Воно розміщується в проміжку між апсидою храму та апсидою притвору, впущене на глибину 1,6 м від верхнього краю фундаменту церкви (-4,6 м від рівня денної поверхні) і являє собою цегляну, перекриту кам'яною плитою, гробницю. Розміри її 2×0,5 м з глибиною 0,35–0,38 м від рівня виявлення. Гробниця прямокутної форми була складена з жовтої, вузько форматної плінфи розмірами 27–28×14–15×5–6 см на цем'янковому розчині, що повністю збігається з розчином муrowаного храму. Дно гробниці викладене плінфою. Перекрита гробниця фрагментами плит із піщанику на тому ж цем'янковому розчині з використанням чотирьох дерев'яних поперечин, сліди від яких збереглися у вигляді деревного тліну. Внаслідок порушення цілісності поховання при будівництві нового храму у 1776 р. всередину гробниці утворився засип ґрунту товщиною до 0,2 м, в якому зустрічались фрагменти цегли XVIII ст.

Кістяк похованого лежав на спині у витягнутому положенні, праве коліно напівзігнуте (рис. 2, 3). Орієнтація західна. Кістки рук витягнуті вздовж тіла, череп на лівому боці. На правій лопатці рвана рана, нанесена колючим предметом (тонким списом чи ножем) зі сторони грудної клітки. Між основою черепної коробки та сосковидним відростком, під лівою

скроневою кісткою виявлено втульчатий сильно коронований наконечник стріли [Сайчук, 1989, с. 16–17].

У зв'язку з розміщенням поховання у місці, де ховали суспільну верхівку, не викликає сумніву високий соціальний статус похованого. Дослідник і відкривач гробниці Б. Сайчук вважав його особою князівського рангу, що підтверджується актовим повідомленням “...у котрій церкви (Івана Богослова – В.Б.) тела зошлых господарей христьянских, великих княжат русских, лежат и гробы их суть...” [Архив..., 1883, с. 85]. Датування гробниці за однотипним з храмом Івана Богослова розчином рубежем XII–XIII ст. дозволяє підтримати тезу Б. Сайчука, що виявлене поховання в цегляній гробниці належить ймовірно, князю Ізяславу Інгваревичу [Сайчук, 2005, с. 6–7]. Князь дорогобузький Ізяслав (бл. 1220–1223) [Войтович, 2006, с. 496], що, імовірно, мав під Луцьком якусь волость, загинув в погоні після битви на р. Калка 31 травня 1223 р.: “А иных князь до Днѣпрѣ гоняче, убиша б: Святослава Яневскаго, **Ізяслава Ингворовиця** (виділено нами – В.Б.), Святослава Шюмьскаго, Мьстислава Церниговьскаго съ сыномь, Гюргя Невѣжьскаго” [Новгородская..., 1950, с. 69; Т.1. – Стб. 446]. У випадку смерті чи тяжкого поранення він мусив бути доставлений стрієм Мстиславом Ярославовичем Німим (помер у 1226 р.), (двоюрідний брат Романа Мстиславича) [Войтович, 2006, с. 33, 34, 36, 53, 54, 472, 473, 491] у безпечне місце, яким цілком імовірно ставав у цій ситуації Луцьк і похований відносно свого статусу.

Рис. 2. Поховання після розчистки (за: Сайчук, 1989, рис. 41)

Fig. 2. Burial after clearing (by: Сайчук, 1989, рис. 41)

Методика. Розвиток потиличного відростка (*sguata ossis occipitalis*) відмічалась за Герасимовим [Герасимов, 1955]. Форма альвеолярної дуги визначалась за В. Заніною-Покровською [Занина-Покровська, 1972; Занина-Покровська, 1974]. Морфологічний тип визначався за Д. Дяченко [Дяченко, 1993, с. 151–166]. Стертість зубів відмічали за схемою Бротвел [Brothwell, 1972]. Ступінь облітерації швів та вік визначався за схемою Валос [Vallois, 1937, с. 499–453]. Дискретно-варіюючі ознаки вивчалися за двома методиками. Перша, враховує етнічні ознаки на черепі людини за О. Козінцевим [Kozintsev, 1992, с. 213–244], друга – фени [Berry, Berry R. J, 1967, с. 361–379; Berry, Berry, 2005, с. 213–244].

В даній роботі для характеристики давньоруського черепа знайденого Б. Сайчуком у 1986 р. в Верхньому Луцькому Замку у церкві Івана Богослова, використовується система

краніоскопічних ознак за методикою, запропонованою російським антропологом О. Козінцевим [Козінцев, 1973, с. 136–141; Козінцев, 1988, с. 165; Kozintsev, 1992, с. 213–244].

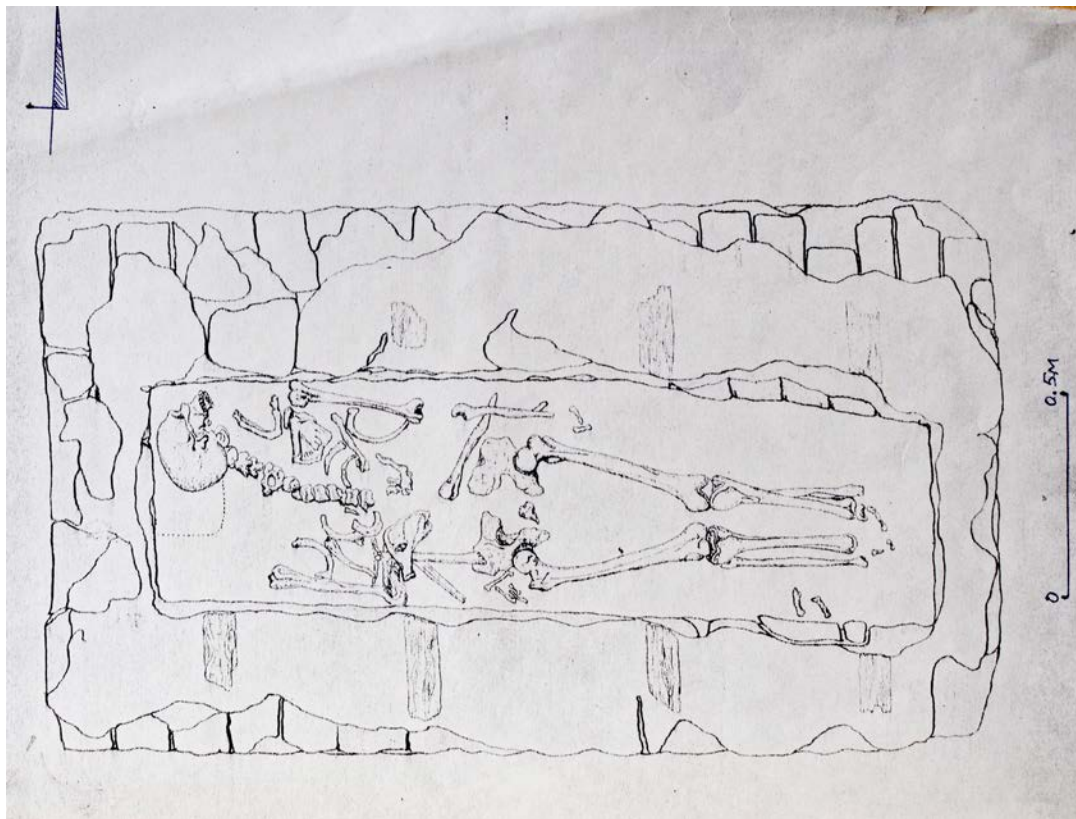

Рис. 3. Поховання на погості церкви І. Богослова (за: Сайчук, 1989, рис. 46)

Fig. 3. Burial on the churchyard of John the Apostle's Church (by: Сайчук, 1989, рис. 46)

Враховувались шість традиційних для етнічної краніоскопії неметричних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (надалі ППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (надалі КВШ); задньовиличний шов (надалі ЗВШ); Надорбітні отвори (надалі НО); потиличний індекс (надалі ПІ); частота підорбітного візерунку типу II (надалі ПОВ II). Також було проведено дослідження черепа по програмі, в основу якої покладено 37 неметричних ознак (фенів), які використовувались в роботах А. Мовсесян [Мовсесян, 1975, с. 127–150; Мовсесян, 2005]. Розглянуті ознаки належать до наступних восьми категорій: варіанти з'єднання постійних кісток, непостійні vormієві, або шовні кістки (*Ossa Wormiana*), тім'якові кісточки (*Ossa fonticularum*), додаткові отвори, валики і горбики, шипи, непостійні шви та варіанти форм швів. Частоти ознак підраховувались окремо для лівої і правої сторони черепа. Позаяк посткраніальний скелет на сьогодні не знайдений, нами досліджується тільки череп (рис. 4).

Краніометрія. Першочерговим завданням було на основі вікових та статевих особливостей ідентифікувати череп. Череп без нижньої щелепи, зберігся добре. Зруйнована ліва сторона потиличного виростка та помітний помірний проникаючий отвір в районі *Fossa condydoidea* від ворожої стріли, але всі основні краніометричні точки збережені. На верхній щелепі збереглися не всі зуби. Відсутні треті моляри з обох боків, які були втрачені, також немає з правої сторони верхньої щелепи центрального і борового різців, а також ікла. Нижня щелепа відсутня.

Череп великих розмірів, масивний, з добре розвинутим м'язовим рельєфом в області першої та другої війної лінії. Колір черепу біло-рожево-жовтуватий. Надбрівні дуги розвинуті добре, (2 бала), ступінь розвитку надперенісся – (3 бала). Лобні та тім'яні бугри не виражені. Лоб близький до прямого – (86°). Соскоподібні відростки скроневої кістки розвинуті сильно – (3 бали), масивні та широкі. Потиличний отвір широкий. Потиличний горб помірних розмірів, розвинутий на 3 бала. Загальні ознаки статевого диморфізму вказують на чоловічу статю

похованого. За схемою Brothwell тільки перші моляри з обох боків мають помірну стертість – (3, 3+ бала), Найбільш стерті виявились різці (5 балів), решта зубів стерті дуже слабо – (1, 1+ балів). Черепні шви на внутрішній поверхні черепа повністю закриті, також помітна облітерація зовнішнього сагітального шва, та початок облітерації з обох боків центральної частини вінцевого і верхньої частини лямбдоподібного шва. За цими морфологічними ознаками можна приблизно визначити, що чоловік помер у віці 35–45 років. (30–40).

У вертикальній проекції (*norma verticalis*), череп наближається до сфеноїдної форми (рис. 1). За вимірами черепна коробка мезокранна (помірної довжини), індекс складає (77,3). Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (71,4), вказує на помірну висоту черепної коробки (ортокранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (92,4), також, на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота велика. Лоб слабо нахилений, широкий у фронтальній і дуже широкий у дорсальній частині. Довжина основи черепа великих розмірів. Потилиця дуже широка (табл. 1).

Рис. 4. Череп Князя дорогобузького Ізяслава Інгваревича (31.05.1223 р.)

Fig. 4. Skull of Izjaslav Ingvarovich – Prince of Dorogobuzh (31.05.1223 A.D.)

Обличчя дуже широке (145,0 мм) і помірної висоти (71,0 мм), за показником широке (еуріен). Вилиці не виступають. Профілювання обличчя на верхньому рівні дуже сильне (127,0°), і виходить за межі показників за Світовими стандартами [Алексеев, 1964, с. 115, табл. 5], на нижньому помірно (133,0°). Кут альвеолярної частини обличчя дуже виражений (83°).

Орбіти помірної ширини і дуже малої висоти, індекс вказує на низьку висоту у цілому (хамеконхія). За основними категоріями форма орбіт наближається до кутової, яка частіше зустрічається у європеоїдів [Герасимов, 1955, с. 72]. За типом профілювання орбіт, слід відмітити, що середня ось орбіти, що проєктована на франкфуртську горизонталь, створює більше гострий кут і вказує на монголоїдну форму [Герасимов, 1955, с. 76]. Фронтальна їх постанова вказує більше на приподнятий тип [Герасимов, 1955, с. 77].

Ніс вузький (лепторинія), грушоподібний отвір з передньо-носовою ямкою в нижній частині. Спинка носа трохи вгнута, дуже висока, але із за її ширини симотичний індекс малий (43,4), що вказує на низьке перенісся, дакріальний – великий (52,3). Ймовірно має місце

асиметрія носових кісток. Кут випинання носа дуже сильний (35,0°). Носовий шип розвинутий помірно (3 бала).

Форма альвеолярної дуги верхньої щелепи (*processus alveolaris*) — трапецієподібна. Глибина іклової ямки мала, на межі з дуже малими категоріями розмірів. В додаток до описової характеристики приводимо деякі розміри черепа (в міліметрах).

За таблицею краніологічних типів східнослов'янських племен, яку склала Т. Алексеева [Алексеева, 1973, с. 67], морфологічний тип черепа Ізяслава, з певним застереженням, потрапляє до категорії мезодоліхокранних, відносно широколицих типів, куди за Т. Алексеевою увійшли тиверці, уличі, древліани.

Однак слід підкреслити дуже широкий діаметр вилиць у досліджуваного черепа та вузький, сильно виступаючий ніс. За типологією В. Дяченка [Дяченко, 1993, с. 156], череп певною мірою можна віднести до Поліського антропологічного типу, який представлений в основному серед Східних слов'ян.

При порівнянні нами досліджуваного черепа з черепом Ярослава Мудрого (табл. 1), помітно, що тільки чотири ознаки подібні (найменша ширина чола, довжина основи обличчя, черепний індекс та показник виступання обличчя). При порівнянні досліджуваного черепа з Чернігівським черепом із гробниці 4 встановлено подібність тільки за висотою і шириною носа, відповідно і носовим індексом. Отже, категорично стверджувати про подібність описаних черепів не можна.

Таблиця 1. Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічого черепа ймовірно князя Ізяслава Інгваревича (1223 р.), а також череп із гробниці № 4, виміряним М.М. Герасимовим та виміри В.В.Гінзбурга** Ярослава Мудрого у 1940 р.

№ за Мартіном	Рік та № поховання	1986 р. 1223 р. Ізяслав Інгваревич Замок Люберта	1949 р. Гробниця № 4 Із Чернігова	Ярослав Мудрий (Гінзбург, 1940)
	Ознаки			
	Вік	35-45	45—48	—
1.	Поздовжній діаметр	196,0	176,0	187,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	191,2	162,0	—
8.	Поперечний діаметр	151,5	142,0	145,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	140	118,0	136,0
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	118,3	101,0	114,0
9.	Найменша ширина чола	100,8	92,0	100,0
10.	Найбільша ширина чола	127,9	115,0	119,0
5.	Довжина основи черепа	106,8	—	105,0
11.	Ширина основи черепа	137,0	—	128,0
12.	Ширина потилиці	120,0	—	—
29.	Лобна хорда	119,5	102,0	—
30.	Тім'яна хорда	108,0	—	—
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	545,0	—	—

24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	334,0	—	—
25.	Сагітальна дуга	393,0	—	—
26.	Лобна дуга	135,0	—	—
27.	Тім'яна дуга	130,0	—	—
28.	Потилична дуга	128,0	—	—
FS	Висота вигину лоба	25,5	—	—
	Висота вигину потилиці	33,0	—	—
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	3	—	2
	Надбрівні дуги (1–3)	2	—	1
	Зовнішній потиличний бугор (1–5)	2	—	—
	Соскоподібний виросток (1–3)	3	—	—
	Нижній край грушоподібного отвору	Fossa	—	Anthr
	Передньо-носова ость (за Брокка 1–5)	3	—	2
45.	Діаметр вилиць	145,0	134,0	132,0?
40.	Довжина основи обличчя	97,0	—	96,0
48.	Верхня висота обличчя	71,0	—	74,0
47.	Повна висота обличчя	—	—	119,0
43.	Верхня ширина обличчя	108,0	—	—
46.	Середня ширина обличчя	96,0	—	—
62.	Довжина піднебіння	48,1	—	—
63.	Ширина піднебіння	38,3	—	—
55.	Висота носа	51,2	52,0	56,0
54.	Ширина носа	23,9	24,0	28,0
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	42,3	39,0	45,0 (прав)
52.	Висота орбіти	30,1	36,0	36,0
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	100,0	—	—
	Висота назиона над <i>fmo-fmo</i>	25,0	—	—
	Зигомаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>	96,0	—	—
zm	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	20,5	—	—
SC	Симотична ширина	14,3	—	—
SS	Симотична висота	6,2	—	—
MC	Максифронтальна ширина	23,8	—	—
MS	Максифронтальна висота	11,0	—	—
DC	Дакриальна ширина	30,0	—	—
DS	Дакриальна висота	15,7	—	—
	Глибина іклової ямки	-3	—	-1
77.	Назомалярний кут	128,0°	—	—

∠Zm	Зигомаксиллярний кут	133,0°	—	—
32	∠ профіль чола від n	86,0°	—	82,0°
	∠ від gl	77,0°	—	-
72	∠ загально лицевий	94,0°	—	88,0°
73	∠ сер. частини обличчя	96,0°	—	90,0°
74	∠ альвеолярної частини обличчя	83,0°	—	80,0°
75	∠ нахил лицевих кісток	59,0°	—	60,0°
75(1)	∠ випинання носа	35,0°	—	28,0°
Індекси				
8:1	Черепний індекс	77,3	80,6	77,5
17:1	Висотно-поздовжній показчик I	71,4	67,0	72,7
17:8	Висотно-поперечний показчик I	92,4	83,1	93,7
20:1	Висотно-поздовжній показчик II	60,3	—	—
20:8	Висотно-поперечний показчик II	78,1	—	—
9:10	Лобний показчик	78,8	—	84,0*
10:8	Коронарно-поперечний	84,4	—	—
9:8	Лобно-поперечний показчик	66,5	—	68,9
29:26	Індекс вигину лобної кістки	88,5	—	—
30:27	Індекс вигину тім'яної кістки	83,0	—	—
48:45	Верхньолицевий показчик	49,0	48,1	56,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний індекс	50,7	—	54,4
40:5	Показчик виступання обличчя	90,8	—	91,4
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	95,7	—	91,0*
9:45	Лобно-вличний індекс	69,5	—	75,7
52:51	Орбітний індекс	71,2	92,3	80,0
54:55	Носовий індекс	46,7	46,1	50,0
DS:D C	Дакріальний індекс	52,3	—	—
SS:S C	Симотичний індекс	43,4	—	—
MS: MC	Максило-фронтальний індекс	46,2	—	—
63:62	Піднебінний індекс	79,6	—	—
10:45	Лобно-вличний індекс	88,2	—	—

** [16,1940].

З таблиці 2 помітно, що тільки дві ознаки із чотирьох на черепі Ізяслава, можна віднести до індексу пропорцій відділів лицевого скелета германців. Це черепний і носовий. Орбітний і лицевий індекси не вкладаються навіть у слов'янські категорії.

Таблиця 2. Індекси пропорцій відділів лицевого скелета у слов'ян і германців за даними М.С. Веліканової* і порівняльні дані Ізяслава Інгваревича.

Ознака	Германці		Слов'яни			Ізяслав Інгваревич
	min-max	М	західні	південні	східні	
17·100/(1+8): 2 15 серій	79,9–83,3	81,3	83,2 (N=11) min-max: 81,7–85,0	82,1 (N=5) min-max: 81,2–83,7	84,0 (N=17) min-max: 82,4–85,5	80,5
Носовий 54:55 15 серій	45,0–48,0	47,1	49,0 (N=11) min-max: 46,9–50,9	48,1 (N=5) min-max: 46,3–49,4	51,0 (N=17) min-max: 49,0–52,8	46,7
Орбітний 52:51 14 серій	77,1–82,8	80,2	78,6 (N=10) min-max: 75,3–80,4	78,7 (N=5) min-max: 77,6–79,3	76,5 (N=17) min-max: 72,7–78,9	71,2
Лицевий 48:45 15 серій	51,7–55,4	53,4	52,5 (N=11) min-max: 50,4–55,1	53,0 (N=4) min-max: 52,5–53,3	51,7 (N=17) min-max: 50,4–53,2	49,0

* за даними М. С. Веліканової [15, табл. 65, 67, с. 101–103]. N— кількість груп.

Етнічна краніоскопія. Над-орбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на черепі присутній з правої сторони, з лівого боку відсутній. Піднебінний поперечний шов з правої сторони зафіксований як варіант (Па), лівої — (Ia). Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній як з правої так і з лівої сторони (північний напрям зв'язку). Клиноподібний верхньощелепний шов відсутній з двох сторін орбіти, отже можна констатувати, що ознака відсутня чотири рази, що вказує більше на східний напрям зв'язків. Під-орбітний візерунок з правої сторони відмічений як варіант I, з лівої — III. Такі показники вказують на південний тип особи. В нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) відсутні вормієві кістки з обох боків (більше східні ознаки), в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) кісточки відсутні з обох сторін, що вказує на європеоїдність черепа. Таким чином, тільки шість ознак із шістнадцяти (37,5 %) Північно-Західні, що свідчить про належність черепа більше до Південно-Східного типу.

Краніофенетика. Із 37 ознак на чоловічому черепі було зафіксовано лише 11 фенів. Решта ймовірних дискретно-варіюючих ознак не проявилися і тому записані, як відсутні, що також є певним показником. Подаємо перелік фенів в анатомічному порядку. NORMA FACIALIS: Над правою орбітою присутній один лобний отвір (*Foramina frontale*).

NORMA VERTICALIS: З правої сторони сагітального шва на тім'яній кістці присутній один великий тім'яний отвір (*Foramen parietale*).

NORMA LATERALIS: На вилиці з обох боків зафіксований виступ – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. Також, з правої сторони відмічено звуження птеріона та визначено, що за формою *Stenocrotaphia* є К-подібна.

NORMA OCCIPITALIS: На соскоподібній кістці, вздовж по шву, з правої сторони відмічений великий отвір (*Foramen mastoideum*), з лівої сторони – малий.

NORMA BASILARIS: З правої сторони присутній задньовиростковий отвір (*Canalis condylaris*). Ліва сторона зруйнована стрілою. Також, з обох сторін зафіксовано *Canalis hipoglossalis bipartitum* – розділення під'язичного каналу перемичкою, який розташований під потиличними виростками. Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* – Ломана.

Висновки:

1. Досліджуваний череп чоловіка характеризується масивністю, мезокранною помірно високою черепною коробкою, низькими орбітами, дуже широким, сильно профільованим обличчям і вузьким носом з низьким переніссям та сильним випинанням носових кісток.

2. За таблицею краніологічних типів східнослов'янських племен, яку склала Т.І. Алексєєва, морфологічний тип черепа, який, ймовірно, належить Ізяславу, з певним застереженням, потрапляє до категорії мезодоліхокранних, відносно широколицих типів, куди за Т.І. Алексєєвою увійшли тиверці, уличі, древляни. За типологією В.Д. Дяченка, череп певною мірою можна віднести до Поліського антропологічного типу, який представлений в основному серед східних слов'ян.

3. За етнічною краніоскопією переважають південно-східні ознаки на досліджуваному черепі.

4. Ми бачили, що за расовим типом Ізяслав має бути не пришим з Півночі, а місцевого походження і, ймовірно, з деякими східними домішками. Якими само? Це питання на сьогоднішній день залишається відкритим у зв'язку з малою інформацією про його рідних у літописах та на шпальтах істориків.

ЛІТЕРАТУРА

Алексєєв В. П.

1964 Краниометрия. Методика антропологических исследований / В.П. Алексєєв, Г.Ф. Дебец. – М.: Наука. – 127 с.

1973 Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М. – С. 273.

Архив....

1883 Архив Юго-Западной Руси. – Ч. 1. – Т. 6. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). – К.

Великанова М.С.

1975 Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. – М.: Наука. – 284 с.

Войтович Л. В.

2006 Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, видавець Олександр Пшонківський. – 783 с.

Герасимов М.М.

1949 Реконструкция лица по черепу из гробницы № 4. Приложение 2. К статье Рыбакова Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – М. – Л. – Т. 1. – С. 99–102.

1955 Восстановление лица по черепу. – М., ТИЭ. Нов. Серия. – Т. 28. – 582 с.

Гинзбург В.В.

1940 Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд // Сообщ. ИИМК. – № 7. – С. 57–66.

Дяченко В.Д.

1993 Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К.: Наукова думка. – С. 151–166.

Занина-Покровская В.С.

1974 Некоторые морфологические особенности альвеолярного отростка у разных этнических групп. Автореф. дисс. канд. биол. наук. – М.

Козинцев А.Г.

1973 Использование дискретно-варьирующих краниологических признаков при индивидуальной диагностике / А.Г. Козинцев // Вопросы антропологии, выпуск 44. – М. – С. 136–141.

1988 Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека / А.Г. Козинцев. – Л.: Наука. – 165 с. – (Ленинградское отделение).

1992 Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik. – Jena, New York. – Vol. 43/3. – P. 213–244.

Мовсесян А.А.

2005 Фенетический анализ в палеоантропологии. – М.: Университетская книга. – 272 с.

Мовсесян А.А., Мамонова Н.Н., Рычков Ю.Г.

1975 Программа и методика исследования аномалий черепа // Вопросы Антропологии. – М. – Вып. 51. – С. 127–150.

Новгородская...

1950 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л. – ПСРЛ. – Т.1.

Сайчук Б.Т.

1989 Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка Вольнской области. Подплитовое погребение в Луцком замке // Науковий архів ДІКЗ у м. Луцьку. – № 203. – 51 с.

2005 Храми і цвинтарі старожитнього Луцька // Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ “Старий Луцьк”. – Луцьк. – Вип. II. – 202 с.

Покас П.М.

1993 До палеоантропологии кийвського Подолу XV–XVII ст. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К.: Наукова думка. – С. 134–137.

Berry A.C., Berry R.J.

1967 Epigenetic variation in the human cranium // J. Anat. – V. 101. – P. 361–379.

Brothwell D.R.

1972 Digging up bones. – London. – 1974 p.

Vallois H.V.

1937 La duree de la vie chez l'homme fossile // L'Anthropologie. – 47. – P. 499–532.

Martin R.

1928 Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschungsreisende. Zweite, vermenrte auflage – Jena, Gustaf Fisher. – Bd. II. – 1062 s.

Yuriy DOLZHENKO, Victor BAYUK

SKULL OF IZJASLAV INGVAREVYCH

Complex research of craniometrical discreet-variable features of Early Medieval skull from Luts'k, which was dated by archeologists to the first half of XIII century is presented at the article.